

درآمدی بر

# حقوق محیط زیست و مالکیت فکری

هادی طالع خرسند

پروژه همکار دوره دکتری حقوق بین الملل و

مدرس دانشگاه

دکتر علی مشهدی

دانشیار گروه حقوق عمومی و بین الملل

دانشکده حقوق دانشگاه قم

|                     |                                                                      |
|---------------------|----------------------------------------------------------------------|
| سرشناسه             | مشهدی، علی، ۱۳۵۹ -                                                   |
| عنوان و نام پدیدآور | درآمدی بر حقوق محیط زیست و مالکیت فکری / علی مشهدی، هادی طالع خرسند. |
| مشخصات نشر          | تهران: خرسندی، ۱۳۹۵.                                                 |
| مشخصات ظاهری        | ۱۴۳ ص                                                                |
| شابک                | 978-600-114-300-7                                                    |
| وضعیت فهرست نویسی   | فیا                                                                  |
| یادداشت             | کتابنامه.                                                            |
| موضوع               | حقوق بین الملل محیط زیست                                             |
| موضوع               | مالکیت معنوی (حقوق بین الملل)                                        |
| موضوع               | تکنولوژی زیستی -- جنبه های حقوقی                                     |
| شماره افزوده        | طالع خرسند، هادی، ۱۳۵۷ -                                             |
| ردیفی دیگر          | ۱۳۹۵ ر ۲ ط / ۳۵۸۵ K                                                  |
| رده بندی دیویی      | ۳۴۴ / ۰۴۶                                                            |
| شماره کتابشناسی ملی | ۳۴۹۸۳۳۴                                                              |

## انتشارات خرسندی

خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، خیابان لبافی نژاد، نرسیده به

خیابان دانشگاه، پلاک ۷۱، واحد ۲

تلفن: ۵-۶۶۹۷۱۰۳۴ و ۵-۶۶۹۰۵۱۴

فروشگاه شماره ۱: دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تلفن: ۶۶۴۱۰۲۰۳

فروشگاه شماره ۲: میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، پلاک ۹۲، تلفن: ۶۶۹۵۰۷۵۹

فروشگاه شماره ۳: خیابان انقلاب، نرسیده به میدان فردوسی، کوچه شهید براس، دانشکده حقوق دانشگاه آزاد،

طبقه زیرین (قسمت کتابفروشی) تلفن: ۶۶۷۵۵۹۱۰

پست الکترونیک: Khorsandy.pub@gmail.com

سایت اینترنتی: www.Khorsandypub.com

## درآمدی بر حقوق محیط زیست و مالکیت فکری

دکتر علی مشهدی - هادی طالع خرسند

چاپ اول: ۱۳۹۵ - تیراژ: ۱۰۰۰ جلد - قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-114-300-7

شابک: ۷-۳۰۰-۱۱۴-۶۰۰-۹۷۸

## فهرست مطالب

|                                                                       |    |
|-----------------------------------------------------------------------|----|
| دیاچه .....                                                           | ۱۱ |
| فصل اول: ماهیم، مبانی و تاریخچه حقوق محیط‌زیست و مالکیت فکری .....    | ۱۹ |
| مبحث اول - مفاهیم بنیادین .....                                       | ۲۱ |
| گفتار اول - محیط‌زیست .....                                           | ۲۱ |
| الف) معنای لغوی .....                                                 | ۲۲ |
| ب) معنای اصطلاحی .....                                                | ۲۳ |
| گفتار دوم - حقوق محیط‌زیست .....                                      | ۲۴ |
| گفتار سوم - حقوق مالکیت فکری .....                                    | ۲۶ |
| گفتار چهارم - حقوق مالکیت فکری و حق .....                             | ۲۹ |
| الف) شناسایی حق مالکیت فکری به مثابه حق بشری .....                    | ۲۹ |
| ب) حق بر محیط‌زیست سالم و مالکیت فکری .....                           | ۳۰ |
| گفتار پنجم - حقوق مالکیت صنعتی و تکنولوژی‌های دوستدار محیط‌زیست ..... | ۳۱ |
| الف) حقوق مالکیت صنعتی .....                                          | ۳۱ |
| ب) تکنولوژی‌های دوستدار محیط‌زیست .....                               | ۳۴ |
| مبحث دوم - مبانی حمایت از محیط‌زیست و مالکیت فکری .....               | ۳۶ |
| گفتار اول - بی‌طرفی نظام حقوق مالکیت فکری .....                       | ۳۶ |
| الف) رهیافت پوزیتیویستی .....                                         | ۳۷ |
| ۱. بیان نظریه .....                                                   | ۳۷ |
| ۲. نقد نظریه .....                                                    | ۳۸ |
| ب) رهیافت علم‌گرایانه (سیانتیسم) .....                                | ۳۹ |
| ۱. بیان نظریه .....                                                   | ۳۹ |
| ۲. نقد نظریه .....                                                    | ۴۰ |
| ج) رهیافت انتقادی .....                                               | ۴۱ |
| ۱. بیان نظریه .....                                                   | ۴۱ |

|    |                                                                                                    |
|----|----------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ۴۲ | ۲. نقد نظریه                                                                                       |
| ۴۲ | گفتار دوم - تفکر سیستمی در حقوق مالکیت فکری                                                        |
| ۴۳ | الف) رهیافت حق بنیادین (حق بر محیط‌زیست)                                                           |
| ۴۴ | ب) رهیافت غایت‌مدارانه (غایت‌مداری حقوق مالکیت فکری)                                               |
| ۴۵ | ج) رهیافت کل‌گرایانه                                                                               |
| ۴۶ | د) رهیافت محیط‌زیست‌گرایی در حقوق                                                                  |
| ۴۷ | ۱. توسعه پایدار                                                                                    |
| ۵۰ | ۲. مسئولیت مشترک اما متفاوت                                                                        |
| ۵۵ | مبحث سوم - پیشنهاد و منابع حمایت از محیط‌زیست و مالکیت فکری                                        |
| ۵۵ | گفتار اول - قبل از عصر اکولوژی (استکهلم) اعلامیه ۱۹۷۰                                              |
| ۵۶ | گفتار دوم - بعد از عصر اکولوژی                                                                     |
| ۵۷ | الف) کنوانسیون تنوع زیستی                                                                          |
| ۶۱ | ب) کنوانسیون سانس                                                                                  |
| ۶۲ | ج) سند ترنیت                                                                                       |
| ۶۲ | ۱. بعد از کنفرانس بنگلور                                                                           |
| ۶۳ | ۲. اجلاس دو حده                                                                                    |
| ۶۴ | ۳. تشکیل کمیته تجارت و محیط زیست                                                                   |
| ۶۶ | ۴. استثنای ماده ۲۷ سند ترنیت                                                                       |
| ۶۷ | ۶. محرومیت از اختراعات انحصاری و تأثیر بر محیط زیست محیطی                                          |
| ۶۷ | ۷. تلاش برای حمایت از تنوع زیستی                                                                   |
| ۶۸ | د) کنوانسیون رم                                                                                    |
| ۶۹ | ۱. عدم ادعا نسبت به حقوق مالکیت فکری - تبع ذنیک                                                    |
| ۷۱ | ۲. رعایت حقوق مالکیت فکری در دسترس به تبع ذنیک                                                     |
| ۷۲ | ۳. دسترسی آسان و حقوق مالکیت فکری                                                                  |
| ۷۴ | شرط اول - دسترسی تنها به منظور استفاده و «حفاظت از طبیعت»، «اصلاح» و «آموزش برای غذا و کشاورزی»    |
| ۷۴ | شرط دوم - دسترسی سریع، بدون نیاز به ردیابی، فردی و رایگان                                          |
| ۷۵ | شرط سوم - عدم ادعا نسبت به حق مالکیت معنوی از سوی دریافت کنندگان                                   |
| ۷۵ | شرط چهارم - رعایت صلاحیت ایجاد کنندگان دسترسی به منابع ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی در دست تهیه |
| ۷۶ | شرط پنجم - رعایت حقوق مالکیت معنوی                                                                 |
| ۷۶ | ۴. تبادل اطلاعات                                                                                   |
| ۷۸ | ۵. دسترسی به فناوری‌های غذایی و شرایط انتقال آن                                                    |
| ۷۹ | ۵. مشارکت همه‌جانبه با رعایت وضعیت خاص کشورهای در حال توسعه                                        |
| ۸۱ | ۶. تسهیم منافع مالی و دیگر منافع تجاری‌سازی                                                        |
| ۸۳ | فصل دوم: نسبت میان حقوق محیط‌زیست و مالکیت فکری                                                    |

|     |                                                                           |
|-----|---------------------------------------------------------------------------|
| ۸۷  | مبحث اول - رویکرد تعارض                                                   |
| ۸۷  | گفتار اول - حق اختراع                                                     |
| ۸۸  | الف) مفهوم حق اختراع                                                      |
| ۹۰  | ب) اختراع و محیط زیست                                                     |
| ۹۱  | گفتار دوم - انتقال تکنولوژی                                               |
| ۹۲  | الف) مفهوم انتقال تکنولوژی                                                |
| ۹۳  | ب) روش های انتقال تکنولوژی                                                |
| ۹۴  | ج) نظام انتقال تکنولوژی های دوستدار محیط زیست                             |
| ۹۷  | گفتار سوم - مجوزها                                                        |
| ۹۷  | الف) محدودیت زیست محیطی و مجوزها                                          |
| ۹۸  | ب) حقوق ارندگان گواهی نامه های دسترسی به بازار                            |
| ۹۸  | گفتار چهارم - حقیقات مالکیت فکری (گونه های جدید و غذاهای تراریخته)        |
| ۹۹  | الف) مواد تراریخته                                                        |
| ۱۰۰ | ب) گونه های جاندار                                                        |
| ۱۰۲ | مبحث دوم - رویکرد تعارض                                                   |
| ۱۰۲ | گفتار اول - حمایت از تکنولوژی ای دوستدار محیط زیست و طرح های کمتر آلاینده |
| ۱۰۲ | الف) تکنولوژی های دوستدار محیط زیست                                       |
| ۱۰۳ | ب) طرح های صنعتی کمتر آلاینده                                             |
| ۱۰۵ | گفتار دوم - اختراعات و نوآوری های دوستدار محیط زیست                       |
| ۱۰۶ | گفتار سوم - حمایت از دانش بومی و سنتی در حفظ محیط زیست                    |
| ۱۰۸ | گفتار چهارم - حفاظت از تنوع زیستی                                         |
| ۱۱۰ | الف) دانش فنی حمایت از تنوع زیستی                                         |
| ۱۱۱ | ب) ایمنی زیستی                                                            |
| ۱۱۲ | ج) حق انحصاری امتیاز تولید محصولات تراریخته                               |
| ۱۱۳ | د) برجسب های زیستی                                                        |
| ۱۱۴ | ه) تسهیم منصفانه منافع                                                    |
| ۱۱۴ | و) دسترسی به منابع ژنتیکی                                                 |
| ۱۱۸ | گفتار پنجم - گونه های جدید گیاهی و منابع ژنتیکی                           |
| ۱۱۸ | الف) گونه های جدید گیاهی                                                  |
| ۱۱۹ | ۱. حق پرورش دهنده گیاه                                                    |
| ۱۱۹ | ۲. حق انحصاری کشاورزان                                                    |
| ۱۲۰ | ب) منابع ژنتیکی                                                           |
| ۱۲۲ | ۱. احترام به حقوق مالکیت فکری در فرایند دسترسی به منابع                   |
| ۱۲۴ | ۲. شرایط منصفانه                                                          |
| ۱۲۷ | برآیند                                                                    |

|                          |     |
|--------------------------|-----|
| فهرست منابع و مآخذ ..... | ۱۲۹ |
| الف) فارسی .....         | ۱۲۹ |
| ب) لاتین .....           | ۱۳۳ |
| نمایه .....              | ۱۴۱ |

www.ketab.ir

## دیباچه

۱. به سطح صنعتی شدن جوامع و تغییر شکل آن از حالت سنتی به نیمه مدرن و مدرن، میزان بهره‌برداری از محیط‌زیست به گونه‌ای روزافزون در حال گسترش است. با وجود آنکه ایجاد بسیاری از منابع زیست‌محیطی حاصل گذشت سالیان متمادی بوده که به عنوان امانتی توسط پیشینیان در اختیار ما گذاشته شده است و ما باید این امانت را به نسل بعدی خود انتقال دهیم، با بهره‌برداری بیش از حد، اقدام به تخریب و از بین بردن آن می‌نماییم. منابعی که اگر امکان تجدید آنها باشد، نیاز به گذشت قرن‌ها زمان خواهیم بود.
۲. در نگاه نخست به نظر می‌رسد هیچ گونه ارتباطی میان حقوق مالکیت فکری و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست وجود ندارد و به نظر می‌رسد این دو حوزه به‌ویژه در سطح بین‌المللی، دو حوزه مطالعاتی مجزا هستند. ولی با کمی ژرف‌اندیشی درمی‌یابیم که ارتباطی ناگسستنی، میان این دو حوزه از علم حقوق نهفته است. با گسترش زندگی شهری که به تبع آن، استفاده بیشتر از تکنولوژی را طلب می‌نماید، آیا بحرانی به نام در معرض خطر قرار گرفتن «محیط‌زیست» و یا در نگاهی وسیع‌تر «محیط‌زیست جهانی» به وجود نمی‌آید؟ پرواضح است که در عصر حاضر و با بروز معضلات زیست‌محیطی، مباحثی از این دست که تکنولوژی‌های پاک یا دوستدار محیط‌زیست، بیشتر استفاده شوند، مورد

توجه قرار می‌گیرد. حال در این استفاده، یک مسئله نمایان می‌شود، اینکه حقوق مالکیت فکری این تکنولوژی‌ها چه وضعیتی پیدا می‌نماید. برای مثال اینکه چگونه تکنولوژی سبز<sup>۱</sup> از کشورهای توسعه‌یافته به کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه‌یافته انتقال یابند، همواره به عنوان یک مسئله مهم مطرح است.

۳. در اصل ۴۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به ذکر برخی از مصادیق عناصر محیط‌زیست پرداخته و اموال زیست‌محیطی را به مثابه یک «ثروت عمومی» معرفی نموده است. در جمله این مصادیق می‌توان به رودخانه‌ها، دریاها، جنگل‌ها، مراتع، کوه‌ها و... اشاره نمود که به آنها در اصطلاح «دارایی‌های زیست‌محیطی» گویند. این دارایی‌ها همان‌گونه که در مقدمه کنوانسیون تنوع زیستی تصریح گردیده، به لحاظ زیباشناختی علمی ارزش‌های اکولوژیک، منوی و زیستی و البته ارزش‌های بازار، مورد حمایت قرار می‌گیرند.<sup>۲</sup>

۴. با شکل‌گیری نظام حقوق مالکیت فکری، همواره پرسش‌هایی در خصوص نسبت این حوزه با حمایت از محیط‌زیست در ذهن حقوق‌دانان اکولوژیست وجود داشت. لذا در این کتاب سعی شده است رابطه میان حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق مالکیت فکری در پرتو اسناد و رویه‌های بین‌المللی تحلیل شود.

۵. سؤال اساسی این است که چه رابطه‌ای میان حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق مالکیت فکری وجود دارد؟ به اجمال در این زمینه می‌توان از دو رویکرد کلی بی‌طرفی نظام حقوق مالکیت فکری و نظریه سیستمی حقوق مالکیت فکری صحبت نمود. انتقال

1. Green Tecnology

2. FALQUE, Max. "Les Droits de Propriété au Cœur de la Protection Environnementale." *Societal* 71 (2011), p 1.



تکنولوژی‌های دوستدار محیط‌زیست<sup>۱</sup> (EST) و شرایط آنها، نحوه حمایت از این تکنولوژی‌ها، حمایت از دانش سنتی و بومی در حفظ محیط‌زیست و حمایت از آثار و ابداعات کمتر آلاینده، حوزه‌هایی هستند که مبنای نظریه بی‌طرفی نظام حقوق مالکیت فکری در حمایت از محیط‌زیست را به چالش فرامی‌خوانند. اگر به اختصار و ایجاز بخواهیم به موضوع این نوشتار اشاره نماییم، باید گفت که این کتاب در واقع به دنبال بررسی «ابعاد بست محیطی حقوق مالکیت فکری»<sup>۲</sup> و همچنین «ابعاد حقوق مالکیت فکری مسائل زیست محیطی»<sup>۳</sup> است.

۶. از لحاظ پیشین، رابطه میان حقوق محیط‌زیست و حقوق مالکیت فکری را شاید بتوان کم‌سابقه یاد کرد. رویه‌ها و اسناد بین‌المللی، بیان صریح و واضحی در رابطه میان این دو حوزه وجود ندارد. شاید دلیل دیگر را باید جدید و بکر بودن این دو حوزه از حقوق فرض کرد. با این حال برخی از منابع نوشتارهای پراکنده در این زمینه وجود دارد که در بخش منابع کتاب حاضر قابل ملاحظه هستند. این نوشتار در واقع نخستین تلاش در این زمینه است که می‌خواهد ارتباط میان این دو حوزه را در قالب یک کتاب مطرح نماید.

۷. به طور خلاصه می‌توان گفت، از لحاظ نظری، رابطه میان حقوق مالکیت فکری<sup>۴</sup> و حقوق محیط‌زیست<sup>۵</sup> اندکی پیچیده و بغرنج است. این بدان سبب است که رویه‌ها و اسناد بین‌المللی استراتژی مشخصی را در رابطه میان این دو حوزه در پیش نرفته‌اند و ولی با

1. Environmental Sound Technology
2. Environmental aspects of Intellectual Property
3. Intellectual Property aspects of environmental Issues
4. International Intellectual Property Law
5. International Environmental Law

نگاهی اجمالی می‌توان دریافت که میان این دو حوزه برخی تعارض‌ها و نیز برخی تعامل‌ها وجود دارد.

۸. در رویکرد تعامل می‌توان از چهار حوزه مشخص صحبت نمود: نخست، در زمینه حمایت و انتقال تکنولوژی‌های دوستدار محیط‌زیست که حقوق مالکیت فکری می‌تواند با حمایت مؤثر از این تکنولوژی‌ها، به حفظ محیط‌زیست کمک نماید. دوم، طرح‌های صنعتی کمتر آلاینده که بر حمایت مؤثر حقوق مالکیت فکری از آنها تأکید می‌شود. سومین حوزه حمایت از اختراعات و نوآوری‌های دوستدار محیط‌زیست می‌باشد و چهارمین حوزه نیز حمایت از آثار و دانش سنتی در حفظ محیط‌زیست می‌باشد.

۹. در رویکرد تعارض نیز می‌توان به موارد ذیل به عنوان مانعی در راستای حفاظت محیط‌زیست اشاره کرد: نخست تعارض حق اختراع با استانداردهای زیست‌محیطی و دوم، تعارض حق‌های مرتبط با مالکیت فکری با برخی مسائل زیست‌محیطی است. بدین سان دکترین بی‌طرفی حقوق مالکیت فکری در مواجهه با الزامات حفظ محیط‌زیست از جمله شروط مندرج در قراردادهای دسترسی به انتقال فناوری و تکنولوژی و حمایت از آثار ضد محیط‌زیست، آنها را رو در روی هم قرار می‌دهد.

۱۰. با کمی دقت بیشتر می‌توان به نقاط اشتراک این دو حوزه یعنی «ابعاد زیست‌محیطی مالکیت‌های فکری» پی برد. بحث‌های مربوط به ارتباط میان این دو حوزه را می‌توانیم در موضوعات مربوط به حمایت از دانش بومی و سنتی، حفاظت از تنوع زیستی، ایمنی زیستی، انتقال تکنولوژی‌های پاک، حمایت از آثار دوستدار محیط‌زیست، حمایت از منابع ژنتیکی گیاهی، جانوری و حمایت از سایر آثار فکری، ادبی، هنری و اختراعات

دوستدار محیط‌زیست یافت. حمایت و شناخت حقوق مرتبط با مالکیت‌های فکری مرتبط با محیط‌زیست و منابع طبیعی نیز نقش دیگر این حوزه می‌تواند باشد.

۱۱. با این توضیح سؤال محوری این پژوهش این است که با توجه به رویکرد اسناد و رویه‌های بین‌المللی رابطه میان حقوق محیط‌زیست و حقوق مالکیت فکری چیست؟ همچنین سؤالات فرعی دیگری نیز در این راستا مطرح است از جمله اینکه:

(الف) پیوندهای بین حقوق مالکیت فکری و مسائل زیست‌محیطی مرتبط در اسناد و رویه‌های بین‌المللی چیست؟

(ب) سند تریپس به گمان به رابطه میان حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق مالکیت فکری دارد؟

(ج) نظام حمایت و انتقال فناوری‌های دوستدار محیط‌زیست در حقوق بین‌الملل چگونه است؟

(د) آیا از اختراعات و نوآوری‌های دوستدار محیط‌زیست، حمایت کافی صورت می‌گیرد؟

(ه) آیا می‌توان از دارنده حقوق مالکیت فکری در راستای سود که برای حق اختراع خویش، تقاضای خود (حق خود) را به صورت منصفانه و عادلانه به زیست‌محیطی تعدیل نماید؟

۱۲. فرضیه بنیادین این نوشتار در پاسخ به سؤال اصلی این است که به نظر می‌رسد حقوق مالکیت فکری نمی‌تواند نسبت به ملاحظات زیست‌محیطی بی‌طرف باشد، همچنین در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست باید حقوق مالکیت فکری را به صورت منصفانه و عادلانه پذیرفت. همچنین ابعاد زیست‌محیطی حقوق مالکیت فکری، نمایانگر آن است که این دو

حوزه از حقوق در نظام‌های حقوقی معاصر با هم در تعامل می‌باشند. بنابراین، فرض اساسی این نوشتار این است که این دو حوزه از حقوق، روزبه‌روز به سمت همگرایی بیشتر در حرکتند. هرچند مسائلی از نوع تعارض هم در ارتباط میان این دو حوزه از حقوق قابل تأمل است. این امر ناشی از اهمیت روزافزون دلمشغولی‌های زیست‌محیطی در نظام‌های حقوقی معاصر است. لزوم توجه به ملاحظات زیست‌محیطی در جریان‌شناسایی حق‌های مالکیت فکری نیز مهم‌ترین یافته و تجویز این نوشتار است.

۱۳. روش تحقیق این کتاب به صورت تحلیلی - توصیفی بوده به این صورت که سعی شده است هر وضعیت نظام حقوقی موجود در این زمینه توصیف گردد و هم به نقد و ارزیابی کفایت و سرآمدی قرارند کنونی پیوند میان حقوق محیط‌زیست و مالکیت فکری پرداخته شود. روش گردآوری مطالب نیز به صورت مراجعه به کتابخانه‌ها، اسناد و رویه‌های بین‌المللی، بانک‌های اطلاعاتی اینترنت، مجلات معتبر داخلی و خارجی و سایر منابع در دسترس می‌باشد.

۱۴. از لحاظ ساختار نیز در این پژوهش به بررسی اسناد و رویه‌های بین‌المللی در مورد نسبت میان موضوعات مشترک یا متعارض حوزه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق مالکیت فکری پرداخته شده است. لذا در فصل اول سعی شده است مفاهیم، مبانی و پیشینه بحث بررسی و تحلیل گردند و آنگاه در فصل دوم رابطه این دو حوزه، در دو سویه تعامل و تعارض بررسی شوند. در فصل دوم به عنوان مهم‌ترین بحث ابتدا سویه تعارض را در چارچوب مسائل حقوقی مرتبط با حق اختراع، انتقال تکنولوژی، مجوزها، حقوق دارندگان گواهینامه‌های دسترسی به بازار و گونه‌های جدید گیاهی بررسی نموده‌ایم و آنگاه در سویه تعامل حمایت از تکنولوژی‌های دوستدار محیط‌زیست توسعه پایدار تنوع

زیستی و طرح‌های صنعتی کمتر آلاینده و مسائلی از این دست مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان باید گفت که اثر حاضر می‌تواند فتح بابی هرچند مختصر، در حوزه تحلیل مسائل زیست‌محیطی مرتبط با حقوق مالکیت فکری باشد. در همین راستا نویسندگان از تذکرات و انتقادات و پیشنهادات عالمانه خوانندگان در راستای تکمیل و ارتقای اثر حاضر در آینده استقبال می‌نمایند.

www.ketab.ir